
HET FABRIEKSMEISJE

W. Dubbink

Industrialisatie en 'het gezin' waren twee belangrijke idealen in de na-oorlogse periode in Nederland. Beide werden door de overheid gestimuleerd, het eerste door het voeren van een bewuste industrialisatiepolitiek, het tweede door de gezinspolitiek. Met gezinspolitiek wordt bedoeld dat de overheid een beleid voerde dat er op gericht was een specifiek gezinspatroon, en de waarden en normen die daarmee samenhangen, te propageren.(1) Deze gezinspolitiek werkte de industrialisatiepolitiek niet tegen, integendeel, de twee vulden elkaar aan, want het gezin moest dienen als hoeksteen van de samenleving die industrialiseerde. Toch was er een gebied waar de twee elkaar niet aanvulden: de positie van het fabrieksmeisje. Als zij als goedkope arbeidskracht in het industrialisatieproces zou worden ingezet, zou ze later als moeder tekort schieten, vreesden de sociale wetenschappers, de overheid, het bedrijfsleven en de kerkelijke instanties. Geen van hen zag lijdzaam toe hoe deze bevolkingsgroep 'verviel': er werden maatregelen genomen.

In dit artikel zal ik de opvattingen over 'het fabrieksmeisje' confronteren met interviews met voormalige - laat ik ze noemen echte fabrieksmeisjes. Dat wil zeggen dat ik beschrijf waaruit volgens de bezorgde wetenschappers hun problematiek bestond. Dit beeld van het fabrieksmeisje zal ik vergelijken met hetgeen voormalige fabriekarbeidsters zelf over hun fabrieksverleden zeggen. Natuurlijk is het onmogelijk om alle fabrieksmeisjes te beschrijven en daar van 'het fabrieksmeisje' niet gesproken kan worden, is er één fabriek uitverkoren waarvan de daar werkende meisjes als voorbeeld zullen dienen. Deze fabriek is de Koninklijke Stoomweverij (KSW) te Nijverdal. Allereerst zal nu een schets gegeven worden van het leven van een KSW-meisje. Daarna zal 'het problematische meisje' aan de orde komen. De schets is gebaseerd op interviews.(2) Deze zijn samengebundeld tot één

schets. Dit was geen moeilijke opgave, omdat de verschillende levens van de meisjes erg veel gelijkenis vertonen. Natuurlijk beantwoord niet één meisje helemaal aan de schets, maar in hoofdlijnen doen zij dat allemaal. Alleen de afkomst van het KSW-meisje vormt een uitzondering; een grote minderheid kwam uit een arbeidersgezin, terwijl het meisje uit de schets uit een boerenfamilie kwam.

Het leven van een fabrieksmeisje

Zij werd geboren tussen 1930 en 1935 en was afkomstig uit een kleine boeren-familie. Ze werd nogal onzelfstandig opgevoed. Tussen haar zesde en veertiende volgde ze acht jaar verplicht basisonderwijs. Dit was het enige onderwijs dat ze zou genieten, want na de verplichte jaren ging ze meteen aan het werk. Later betreurde ze dat ze zo weinig onderwijs genoten had. Dit was toch al weinig omdat ze opgroeide in de oorlogsjaren. De beslissing om te gaan werken was snel genomen. Eigenlijk kan men niet eens spreken van een beslissing: het was een gegeven. Hierin onderscheidde het jonge meisje zich overigens niet van haar broers: ook zij moesten aan het werk.

Economische nood bepaalde dat er niets anders opzat. 'Het fabriek', zoals de KSW genoemd werd, lag voor de hand als werkgever. Hier verdiende ze aanzienlijk meer dan in een betrekking als dienstbode of winkelmeisje, haar alternatieven. Al haar loon gaf ze af aan haar ouders. Die gaven haar een beetje zakgeld, gebruikten een deel als kostgeld en spaarden de rest voor haar huwelijk. Dat ze zou trouwen stond vast, dientengevolge zag ze haar fabriekswerk als iets tijdelijks. Hierin onderscheidde ze zich van haar broers: voor hen was de fabriek veel belangrijker, naar alle waarschijnlijkheid zouden zij er hun hele leven blijven. Los van de vraag of voor de meisjes trouwen het levensdoel was, de fabriek was het in ieder geval niet.

Als meisje kon ze niet overal in de fabriek aan het werk. Ze kwam slechts in aanmerking voor ongeschoolde en ongeoevende arbeid. De afdelingen waar ze kon werken waren: de spinnerij, de kunstzijde ('rayon') en sommige delen van de blekerij en de spoelderij. Op de afdelingen waar meisjes werkten, waren ook mannen werkzaam. Die deden wel ander werk. Ze deden zwaar of technisch werk en enkelen hadden een hogere positie als touw- of ploegbaas. Zwaar of technisch werk werd nooit gedaan door meisjes en voor een bazenpositie kwam ze helemaal niet in aanmerking. Kortom: er waren geen promotiemogelijkheden.

'Ons' meisje werd op de afdeling kunstzijde tewerkgesteld. Daar moest ze behoorlijk wennen aan haar nieuwe omgeving vol onbekenden. Toch mocht ze nog van geluk spreken. Op deze afdeling hoefde ze (tot 1953) niet voor stukloon te werken.

Bovendien was het schoon werk, werd er alleen in de dagploeg gewerkt en was de sfeer gezellig. Ze zong veel en kon, doordat de machines niet ver van elkaar stonden, ook nog een praatje maken. De werktijd was van half acht tot half zes, met een kleine pauze om negen uur en een grote pauze van anderhalf uur tussen de middag. Op zaterdag werkte ze aanvankelijk tot één uur, later tot half één.

Het meisje had weinig vrije tijd. Als ze thuiskwam was er altijd wel iets te doen op de boerderij. Tijd voor ontspanning, laat staan bijscholing, had ze nauwelijks. Maar daaraan dachten noch zij, noch haar ouders: ze ging immers toch trouwen. Na enige jaren kreeg ze vaste verkering. Dat wilde ze ook graag hebben, bovendien: wanneer je niet 'gevraagd' werd was je toch een beetje zielig. Over trouwen en verkering werd veel gepraat, vooral op maandagochtend. Na een aantal jaren verkering trouwde ze omdat ze lang genoeg 'gelopen' had en omdat er een huis beschikbaar was. Evenals de beslissing om te gaan werken was het huwelijk een gegeven. Iedereen trouwde, dus trouwde zij ook.

Ze had zeven tot negen jaar op de fabriek gewerkt. Het kwam niet in haar op om na het trouwen te blijven werken. Dat wilde ze ook helemaal niet. Een reden om te trouwen was juist het afscheid van de fabriek geweest. Ze wilde er weg en haar enige uitweg was het huwelijk. Toen ze getrouwd was kreeg ze kinderen. Ze was geen fabrieksmeisje meer.

Jongetjes en meisjes

Wanneer we de situatie van de fabrieksmeisjes in de KSW bezien, kunnen we een samengaan constateren tussen het algemeen aanvaarde vrouwbeeld (de vrouw hoort in het gezin) en haar concrete mogelijkheden. Haar levenswijze is door de concrete mogelijkheden zo bepaald, dat er nauwelijks meer sprake kan zijn van keuzen: er is voor haar maar één levenspad. Zo werd zij tot een 'vrouwelijk subject' gevormd.

Het leven van een KSW-jongen verschilde aanmerkelijk van dat van een KSW-meisje. Niet zozeer in de beginfase, want beiden gingen na acht jaar verplicht basisonderwijs naar de fabriek. Ook was de status van de afdelingen waar vrouwen werkten, opmerkelijk genoeg, niet lager dan die van de mannenafdelingen. Het omgekeerde was eerder het geval: 'het rayon' had een hoge status. Maar het loon voor vrouwen was lager en er waren voor haar geen promotiekansen of opleidingsmogelijkheden. Een jongen daarentegen kon vanaf de jaren vijftig cursussen volgen binnen het bedrijf, waar hij taal, rekenen, aardrijkskunde en geschiedenis leerde. Wanneer hij deze IVEO-cursus met goed gevolg aflegde kreeg hij een diploma wat hem toegang verschafte tot een avond-vakopleiding. Hij kon dus opschuiven van een gemakkelijk opvulbare plaats

naar een vak, bijvoorbeeld dat van wever, of zelfs een bazenpositie.

Zoals we zagen lag het voor een meisje anders. Zij bleef zeven tot negen jaar op een makkelijk opvulbare plaats, want ze werkte immers tijdelijk. Enerzijds kan de door iedereen aanvaarde tijdelijkheid als verklaring dienen voor de afwezigheid van promotiekansen: het is voor het bedrijf niet interessant geld te investeren in tijdelijke werknemers. Anderzijds is 'tijdelijk' een zeer rekbaar begrip. Zeven tot negen jaar op een makkelijk opvulbare plaats is lang. Zeker als men in ogenschouw neemt dat sommige jongens al op hun achttiende promotie maakten. Alleen de vrouwen die niet 'gevraagd' werden hadden lang na de 'vraagleeftijd' kans op enige promotie. Ze kregen in dat geval de leiding over een paar meisjes.

De problematiek

De gegeven schets van het fabrieksmeisje in de KSW doet niet vermoeden dat er een probleem met betrekking tot de vorming van fabrieksmeisjes tot echtgenote en moeder bestond. Toch werd het fabrieksmeisje in de jaren vijftig door verschillende instanties geproblematiseerd. Dit hing nauw samen met de zorgen die men zich maakte rond industrialisatie en 'het nieuwe beschavingstype' dat dit teweeg zou brengen. In het kader van die bezorgdheid zijn in deze periode nogal wat onderzoeken gedaan naar de geestelijke gevolgen van de industrialisatie.(3)

Wat hield de problematiek van het fabrieksmeisje nu precies in? Let wel, bij de beantwoording van deze vraag wordt een beeld van 'het fabrieksmeisje' en de daarmee samenhangende problematiek geschetst zoals dit uit onder andere regeringsrapporten en sociaal-wetenschappelijke artikelen naar voren komt. Kort gezegd was het probleem van het fabrieksmeisje dat "zij niet genoeg geestelijke ontwikkeling doormaakte; waardoor ze niet in staat zal zijn als een normale volwassene te functioneren."(4) Een normale geestelijk volgroeide vrouw betekende in die tijd: als vrouw zo zijn als onder meer de psycholoog Buytendijk vond dat een vrouw moest zijn. Dus 'zorgend in de wereld staan' en een gedeeldheid tussen werk en interesse als tegennatuurlijk ervaren. In het 'verantwoordelijk zorgen' voor man en kinderen als echtgenote en moeder zou een vrouw haar 'natuurlijke eindbestemming' vinden.

Hoewel dit alles in de vrouwelijke natuur besloten lag, kon in deze denktrant een vrouw toch een andere ontwikkeling doormaken, zoals het fabrieksmeisje bewees. Zij immers zou zich ontwikkelen tot een "schijnvolwassene, die niet goed voorbereid was op haar volwassenen- en gezinstak."(5)

"Haar probleem is niet zozeer een gebrek aan verstandelijke ontwikkeling als wel een stoornis in haar geestelijke ontwikkeling waardoor zij de rest van haar leven op een kinderlijk c.q. primitief peil blijft hangen."(6)

Haar kinderlijke, weinig reflexieve houding was duidelijk zichtbaar in haar houding ten aanzien van geloof, de omgang met jongens ('verkering'), vriendschap met andere meisjes, haar schoonheidszin en haar opvatting over haar taak als moeder. Vooral dit laatste achtte men een groot probleem: het fabrieksmeisje zag haar bestemming als moeder als een verplichting, niet als een 'blijde verwachting'. Daarnaast was ze op deze bestemming slecht voorbereid. Het gevaar was voor de deskundigen duidelijk en groot. Wat moest er worden van de Nederlandse economie als een kwart van haar liquide middelen door de handen van onbezonnen moeders gleeed?(7) En wat moest er worden van een generatie, grootgebracht door 'primitieve moeders'?(8)

De oorzaak van de vermeend spaaklopende ontwikkeling van het fabrieksmeisje moest volgens Dresen-Coenders vooral gezocht worden in het feit dat zij zo jong in de fabriek te werk gesteld werd. Want een meisje ging tussen haar veertiende en zeventiende aan het werk, dat wil zeggen midden in haar puberteit en "in deze periode voelt zij zich onzeker en heeft ze een vertrouwde omgeving nodig, een sfeer waarin zij de waarden ziet leven waaraan ze zich op innerlijke gronden moet leren overgeven."(9) De overgang naar het bedrijfsleven was voor het meisje te bruusk. Als reactie en uitweg zou ze proberen de leefgewoonten van de volwassenen zo snel mogelijk over te nemen, vaak in overdreven mate: zij schopte branie. (10) Vanwege haar leeftijd was een fabrieksmeisje dus al ongeschikt voor het fabriekswerk. Daarnaast speelden volgens de deskundigen ook de slechte werkomstandigheden, de aard van het werk, het hoge loon en haar afkomst (meestal had zij ook min of meer primitieve ouders) een rol van betekenis. Dat een meisje toch in de fabriek ging werken verklaarden de auteurs uit het slechte gedrag van de ouders, haar onwil om te leren, haar lage intelligentie, de aanlokkende vrije tijd, de gezelligheid en het hoge loon. We hebben gezien dat voor een KSW-meisje alleen het laatste een reden vormde.

De vermeende onvolwassenheid zou zich ook in de uiterlijke verschijning van het meisje tonen. Ze heeft

"een luidruchtigheid en ongeremdheid van zich bewegen en reageren, een schreeuwerige gemaaktheid of onbeheerste slordigheid in kleding of gelaatsverzorging, een vroegtijdige en eenzijdige 'levensrijpheid' en een dikwijls bijna uitsluitende gerichtheid op het amusementsleven, dat de sfeer

ademde van goedkope sensatie, gemakkelijke sentimentaliteit en erotisch-sexuele overprikkeling." (11)

Hoewel men er in de literatuur op wees dat geen enkel meisje geheel aan dit algemene beeld beantwoordde ging men er toch vanuit dat zeer veel, zo niet alle fabrieksmeisjes dit in meerdere of mindere mate wel deden. (12)

Een van de eerste vragen die opdoemt bij het bestuderen van literatuur over de problematiek van het werkende meisje is: hoe zat dit met het werkende jongetje? Had hij geen probleem? Zeker, maar dit werd minder urgent gevonden. De redenen hiervoor lagen voornamelijk in het verschil tussen vrouwelijke en mannelijke aard. Een man zou zakelijker in de wereld staan en daardoor minder last van aanpassingsmoeilijkheden hebben. Bovendien begon zijn puberteit later en dacht men dat mannen de schade in de loop der jaren inhaalden, terwijl meisjes in het gezin verdwenen, wat al hun energie opslokte. (13) De regering achtte het probleem van 'het meisje' zo knellend dat zij er in 1949 een speciale subcommissie voor oprichtte. Er werden maatregelen genomen, die specifiek op meisjes gericht waren. Deze zal ik in het navolgende beschrijven.

De maatregelen

Het geschetste beeld van het problematische fabrieksmeisje was gemeengoed voor de overheid, kerkelijke instanties en het bedrijfsleven. De overheid maakte zich zorgen over de toekomstige generatie en de economische gevolgen van slecht beheer van het huishoudgeld; de kerk vreesde ontkerkelijking en de KSW beseftte, als vele andere bedrijven in Nederland, dat de meisjes van toen de moeders en echtgenotes van de volgende generatie arbeiders zouden worden. Zeker voor de KSW moet dit een beangstigende gedachte geweest zijn daar het bedrijf een zeer dominante plaats in het dorp innam. Daarom nam men maatregelen 'in het belang van het meisje'. De stelling: 'het schijnvolwassen meisje heeft in de vorm van echte meisjes helemaal niet bestaan', lijkt wat Nijverdal betreft verdedigbaar. De schets van het leven van een fabrieksmeisje is totaal verschillend van het beeld van het 'primitieve' meisje dat uit de literatuur naar voren komt. Maar het 'typische fabrieksmeisje'- en niet het individuele fabrieksmeisje - was een maatschappelijk fenomeen geworden.

Wat deden nu respectievelijk de KSW, de kerkelijke instanties en de overheid? De KSW organiseerde een cursus in eigen beheer om de meisjes voor te bereiden op het huwelijk. Deze was al eerder dan alle cursussen voor jongens in het leven geroepen, namelijk in 1948. "Het bedrijf was hiermee begonnen

omdat de leiding toch wel een tekort zag bij meisjes die rechtstreeks van de basis-school, via de fabriek, in het huwelijk traden."(14) Ze leerden er koken, naaien en handvaardigheid. Soms kwam er een spreker, bijvoorbeeld een dokter, voorlichting geven. Bij de organisatie van deze cursus werkte de fabriek samen met de plaatselijke huishoudschool. Het bedrijf bekostigde de cursus. Begin jaren vijftig deed ze de cursus over aan de Zonnebloemstichting, waarmee we beland zijn bij de maatregelen van de kerkelijke instanties.

De Zonnebloem was een protestants-christelijke organisatie, opgericht in 1948 als tegenhanger van de Rooms-Katholieke Mater Amabilisscholen. Zij kreeg subsidie van de overheid. Doel van de stichting was:

"de bevordering van de geestelijke, zedelijke en maatschappelijke vorming van meisjes, werkzaam in bedrijven, door middel van het organiseren van cursussen en bijeenkomsten voor karaktervormend onderricht, huishoudelijke scholing en goede ontspanning."(15)

In het begin werden er cursussen buiten de bedrijfsuren gegeven. Maar toen bleek dat de fabrieksmeisjes deze nauwelijks bezochten, werd voor hen een speciale cursus georganiseerd binnen de fabrieks(m)uren. Deze werd op de KSW gegeven op woensdagmiddag. Wanneer een meisje een gehele cursus doorliep kreeg ze een certificaat. Dat de KSW niet geheel onverschillig stond tegenover deze activiteiten blijkt wel uit het feit dat het bedrijf zeventig procent van de kosten droeg en de meisjes tijdens deze uren doorbetaalde. Dit was een landelijke eis van de stichting aan het bedrijfsleven. Het lesprogramma dat de meisjes voorgeschoteld kregen zag er als volgt uit:

"behalve aan de vaktechnische training in koken en naaien, wordt grote aandacht besteed aan de karaktervormende lessen, (...) persoonlijkheids- of godsdienstige vorming, kinderverzorging en -opvoeding, medische voorlichting, huiselijke sfeer (woninginrichting, besteding van het gezinsinkomen), zang en gymnastiek."(16)

De keuze van deze vakken geeft enig inzicht in wat men bedoelde met 'geestelijke, zedelijke en maatschappelijke vorming': het meisje werd 'geleid en geleidelijk' op haar rol als huisvrouw en moeder voorbereid. Bovengenoemd programma was er voor de meisjes boven de zestien jaar. Voor jongere meisjes was er een aangepaste cursus.

Naast het subsidiëren van het Zonnebloem- en Mater Amabiliswerk, ondernam de overheid zelf ook stappen, met name in

het onderwijs. Het is hier niet de bedoeling om alle onderwijsperikelen van de jaren vijftig uiteen te zetten. Maar het is belangrijk te constateren dat vernieuwing van het onderwijs en verlenging van de leerplicht belangrijke thema's waren binnen regeringskringen. Alle geopperde en daadwerkelijke veranderingen hingen nauw samen met het "industrierijp maken van de bevolking".(17) Het is daarbij opmerkelijk dat de onderwijsvernieuwingen zo lang op zich lieten wachten. Voor de Tweede Wereldoorlog was er al gevraagd om verlenging van de leerplicht tot zestien jaar.(18) Maar de subcommissie voor het fabrieksmeisje, die in 1949 vroeg om een verlenging van de leerplicht, stelde ook dat vrouwenarbeid een onmisbare economische factor was geworden.(19) En de meeste vrouwenarbeid werd gedaan door meisjes. Naast verlenging van de leerplicht eiste de subcommissie voor het fabrieksmeisje ook een verandering van het onderwijs. Het diende minder intellectuaalistisch te worden en meer karaktervormend.(20)

Pas in 1954 verhoogde de overheid de leeftijd waarop meisjes de fabriek in mochten tot vijftien jaar.(21) Enkele groepen meisjes waren toen met veertien nog leerplichtvrij. Voor deze meisjes moest een overgangsregeling gevonden worden, "want de overheid vond het ook niet bevordelijk als deze meisjes rondom huis bleven hangen."(22) De meesten gingen namelijk niet nog een jaar naar school. Er werd besloten dat de meisjes toch naar de fabriek mochten "als dit in het belang van het meisje was".(23) Met de interpretatie van deze dubieuze wetsregel werd de arbeidsinspectie belast. Voor de KSW was deze regel van groot belang, omdat daar van oudsher veel meisjes in de fabriek werkten en de meisjes goedkope arbeidskrachten waren. De wet stelde enkele condities: de meisjes mochten niet langer dan 32 uur per week werken en dienden in de resterende acht uur onderwijs te verkrijgen. Ten dele werd dit opgevangen door het Zonnebloemwerk, ten dele door een opleiding, die georganiseerd was door de fabriek. De Overijsselse arbeidsinspectie stelde dat "in het belang van het meisje betekende", dat het meisje een soort vakopleiding diende te krijgen. Bij de KSW verhoogde deze vakopleiding de promotiekansen niet.

Wanneer we alle maatregelen overzien, dan kunnen ze geïnterpreteerd worden als machtsmechanismen om de veronderstelde afwijkende ontwikkeling van het fabrieksmeisje in banen te leiden. Zoals we zagen had het KSW-meisje toch al weinig speelruimte bij het inrichten van haar leven. Het effect van de nieuwe machtsuitoefening kan in deze situatie dan ook hoogstens een dwingend vorming tot huisvrouw en moeder zijn geweest.

Echte fabrieksmeisjes

In de periode 1945-1955 moeten twee verschillende betekenissen van het woord fabrieksmeisje onderscheiden worden. De eerste is: een meisje, dat in de betreffende periode in een fabriek gewerkt heeft. De tweede betekenis is het fenomeen 'het typische fabrieksmeisje'. Hiermee wordt bedoeld een schijnvolwassene, die nooit in staat zal zijn naar behoren te functioneren. De twee verschillende betekenissen ontmoeten elkaar in de maatregelen die door de verschillende instanties getroffen werden om het fenomeen 'het schijnvolwassen fabrieksmeisje' weer op het juiste spoor te zetten. Deze maatregelen vonden de 'fabrieksmeisjes' - in de eerste betekenis van het woord - op hun pad. De redenen voor de maatregelen liepen uiteen van oprechte zorg om het lot van de meisjes tot economisch belang. Het netto-effect voor de KSW-meisjes was, ongeacht de argumenten, gelijk. Haar levensloop werd door de omstandigheden toch al grotendeels vastgelegd. De maatregelen kunnen haar levensloop hoogstens preciezer omlind hebben.

Noten

1. H. Vossen, "De eerste jaren van de Mater Amabilis-School. Meisjesonderwijs en gezinspolitiek", *Comenius* 17, nr. 1 (lente 1985) 31-47, aldaar 32.
2. Ik heb gesproken met vijf vrouwen die allen in de periode 1947-1960 aan de KSW werkzaam zijn geweest als fabrieksmeisje.
3. Een aantal onderzoeken spitsten zich toe op de Twentse industrie: E.H. Burger, *De roep van het beroep. Een onderzoek naar de instelling van de Twentse schoolgaande jeugd tegenover de textielindustrie en andere beroepen. (VI) Sociologisch onderzoek in de Twents-Achterhoekse textielindustrie* (Leiden 1956) en G.W. Reitsma en Th.J. IJzerman, *Sociologisch onderzoek in de Twents-Achterhoekse textielindustrie* (Leiden 1957). Een onderzoek speciaal naar het personeel van de KSW is: P. de Groot, *Sociologisch onderzoek naar de geestelijke gevolgen van de industrialisatie in het bijzonder onder het personeel der Koninklijke Stoomweverij N.V. Nijverdal* (Utrecht 1952).
4. J. Waterink, "Psychologische aspecten", *Prae-adviezen, uitgebracht aan het congres van de Nederlandse Vereniging voor bedrijfspsychologie in samenwerking met de Nederlandse Vereniging voor Maatschappelijk Werk d.d. 14 december 1951 over: de vrouw in het bedrijf* (s.l. 1951) 20-34, aldaar 23.
5. W. Banning, "het sociologisch aspect", *Prae-adviezen*, 1-19, aldaar 19.

6. H. Coenders, "Iets over de psychologie van het fabrieksmeisje (VI)", *Dux. Katholiek Maandblad voor allen die medewerken aan de vrije jeugdvorming in Nederland en België* 15 (1947/8) 255.
7. M.J.A.G. Berden, "Sociale en pedagogische maatregelen in het belang van het fabrieksmeisje", *Prae-adviezen*, 72-96.
8. **De problematiek van het fabrieksmeisje.** Rapport van de subcommissie voor het fabrieksmeisje (s.l. 1949).
9. Dresen-Coenders, H.M., "de psychologie van de jonge fabrieksarbeidster", *Prae-adviezen*, 51-71, aldaar 56.
10. *Ibidem*, 58.
11. Coenders, *Iets over*, 10.
12. *Ibidem*, 117.
13. *Ibidem*, 8-9.
14. Interview met mevrouw Smit, van 1953-1975 maatschappelijk werkster bij KSW te Nijverdal. Daarnaast had ik een gesprek met mevrouw Brink, maatschappelijk werkster bij KSW sinds 1963.
15. "Gegevens over de ontikkeling van het Mater Amilis en Zonnebloemwerk in Nederland", *Prae-adviezen*, 116-119.
16. *Ibidem*, 117.
17. H. de Liagre-Böhl, J. Nekkers en L. Slot, eds., **Nederland industrialiseert! Politieke en ideologische strijd rondom het na-oorlogse industrialisatiebeleid 1945-1955** (Nijmegen 1983) 239.
18. **De problematiek**, 21.
19. *Ibidem*, 5.
20. *Ibidem*, 15.
21. E. Blok, **Loonarbeid van vrouwen in Nederland 1945-1955** (Nijmegen 1978).
22. Interview met mevrouw Paap, arbeidsinspectrice in de provincie Overijssel 1946-1973.
23. *Ibidem*.